

УДК 821.161.2-31.09(71)

ЧОРНОБАЄВ О. В.

СПЕЦИФІКА МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ІВАНА МАЗЕПИ В РОМАНІ ЛЕОНІДА ПОЛТАВИ «1709»

У статті проаналізовано основні засоби творення образу І. Мазепи на рівні позасюжетних елементів, сюжетних ходів, функціонування інших образів. Значну увагу приділено аналізу функціонування даного образу у тексті.

Ключові слова: образ, сюжет, сюжетні лінії, засоби творення образу, герой.

Творчість Леоніда Полтави посідає значне місце в діаспорній літературі та, на жаль, їй ще недостатню роль приділено в сучасному літературознавстві. Зокрема, потребує глибокого дослідження один з найкращих романів митця «1709», який має посісти відповідне місце серед творів, у центрі яких стоїть постать Івана Мазепи.

Основна мета нашого дослідження полягає в глибокому аналізі специфіки моделювання й функціонування образу Івана Мазепи в романі «1709», у виявленні традиційних і модерних елементів при формуванні цього образу.

Одразу зауважимо, що образ гетьмана Івана Мазепи Леонід Полтава вводить у роман поступово, навіть, якоюсь мірою, нетрадиційно. Як правило, в художній прозі героєві твору автор дає портретну характеристику. У романі «1709» на початку йдеться про надзвичайну подію – хтось украв плуг у родини Гармашів, що мешкали на хуторі. Між дружніми родинами Гармашів і Вовків відбувається розмова, в якій висловлюється незадоволення гетьманом, його зв'язками з Московією. Тут проступає яскраве бажання, щоб цю посаду обійняла інша особа. Хоча у ході розгортання бесіди стає зрозумілим, що не всі українці добре усвідомлюють роль гетьмана у розвитку

держави: «Та що ви, дядьку, про гетьмана, – обізвався, глянувши на понурого батька, Остап. – Ми про плуг, а ви про гетьмана!...» [1, 17].

У романі поступово розгортаються дві сюжетні лінії: гетьман і народ. Подальший розвиток подій засвідчує, що образ народу й образ гетьмана доповнюють один одного. Частини твору ніби чергуються, в одній йдеться про звичайних українців, в другій – про гетьмана, Карла XII, Петра I, військове керівництво. Та говорити про якусь самостійність, індивідуальну завершеність цих частин неможливо. Вони є єдиним своєрідним ланцюжком.

Твір Леоніда Полтави має назву «1709», але хронологічно події починаються 1689 роком. І це виправдано, бо в художній літературі широкі хронологічні межі дають змогу образу еволюціонувати або демонструвати певну традиційність. Очевидно, в нашому випадку слід звернути увагу і на перше і на друге. Автор бере на себе велику відповідальність, торкаючись політичних питань, зокрема, Переяславської угоди 1654 року. Адже «...народ і сам гетьман трактували ту умову як тимчасову, необхідну для звільнення України з-під Польщі» [1, 23].

Старого гетьмана Самойловича знято, обрано Івана Степановича Мазепу, про якого люди говорили, «що він дуже вчений» і остаточно посварився з польським королем.

Москва урочисто зустрічала гетьмана, і пов'язана ця урочистість з політичним моментом – козацька військова допомога князю Голіцину при взятті Криму. Уперше гетьман постає перед читачем саме в цей момент. «Першим зіскочив зі своєї карети на землю сам гетьман; двоє козаків хотіли його підтримати. Він – стрункий, гострозорий, з високим білим чолом, вдягнений у блакитний жупан із золотими застібками біля шиї, – здавалося, ніяк не почував втоми після далекої дороги» [1, 21]. Портрети Мазепи зустрічатимуться й надалі. До сьогодні серед істориків немає спільної думки стосовно зовнішності гетьмана. Існує кілька його художніх портретів, та всі вони різняться між собою, певні риси обличчя взагалі не мають нічого спільного. Навряд ця інформація не була відома Леоніду Полтаві.

Письменник прагнув досягти досконалості, глибоко, повноцінно, цікаво змалювати образ гетьмана. Тому його портрет у романі ще буде з'являтися не один раз.

Мазепа постає перед читачем як пряма протилежність московським боярам. Перебуваючи на бенкеті, «гетьман, вихований при європейських дворах, кинув суворий погляд на свою старшину, який наважився й собі брати м'ясо руками, наслідуючи господарів» [1, 23]. Автор поступово вводить його нові риси: шляхетність, інтуїція, хитрість. Так, на тому ж таки бенкеті Мазепа не може знайти очима юного Петра, він відчуває, що щось повинно статися, тому передає не всі привезені ним дарунки царській родині та Московському патріархові. Інтуїція не підвела. Московське царство – це країна політичних інтриг і державних переворотів. На царський трон сідає юний цар Петро. Ось тут і стали в нагоді прибережені подарунки. Мазепа вміє пристосуватися до ситуації, бо без цього неможливо проводити багатовекторну політику, вигідну народові.

Слова гетьмана, поведінка засвідчують його високі патріотичні почуття. Тут він не може кривити душею, тож не приховує почуття гордості за свою землю: «...гетьман виголосив останній тост за спільні перемоги України і Московського царства, за розвиток двох націй, як про це сказано в Переяславській умові. Козацтво високо підняло чарки, високо підняв свою чару й князь Голіцин та кілька його прибічників, решта присутніх тільки пригубили чарки, так і залишивши їх недопитими комусь на горі» [1, 25]. Тонкий, але дуже точний штрих приведено автором для змалювання політичної ситуації. Точно й влучно – без зайвих слів і описів.

Одним з основних засобів характеристики гетьмана стає його мова. Монологи й діалоги Мазепи мають філософський зміст, це не класична мова військового стратега, це мова інтелектуала: «Панове! На світі є дві найбільші цінності: для людства – Бог, для народу – молодь» [1, 25].

Як політичний стратег гетьман розкривається в картинах спілкування з юним царем. Політична стратегія сімнадцятирічного Петра ще не відома

нікому. Гетьман веде з ним розмову на рівних, як з дорослою людиною, не відмовляючись від воєнної співпраці на засадах Переяславської угоди. Юнаку цікаво слухати оповіді Мазепи про різні види зброї, військової амуніції, фортифікаційні споруди. І Петро починає розуміти значення України, у якої «козацька армія нараховує до 50-ти тисяч вояків, що українське військо бореться проти татар і турків, захищаючи спокій Європи...» [1, 26]. Цар вигукує: «Європа! Європа!» У нього зростає розуміння європейської культури, значення освіти як необхідні умови для побудови великої імперії, «четвертого Риму». Імперський центр, на його думку, повинен бути саме в Москві, і допоможуть йому в цьому українці. І хоча чітких політичних планів Петро не має, жага до боротьби, до підкорення й загарбання інших народів і земель присутні в його свідомості й підсвідомості. Московський цар замальовується як цілком розсудлива, адекватна людина. І хоча історичні джерела свідчать про дещо інше, стає зрозумілим, що в романі для повного розкриття образу Мазепи автор протиставляє йому достойних супротивників.

Авторська характеристика гетьмана в романі ґрунтується на історичних фактах і дослідженнях. Для Леоніда Полтави Мазепа, якому лише за 40 років, – це досвідчений політик і дипломат, знавець військової справи, європеїст, який може свої оповіді супроводжувати цитатами з Горация, Вергілія, Овідія. У молодому віці Мазепа сам писав поетичні твори, які ще довго будуть згадувати студенти та співати кобзарі і лірники. Про його поетичне сприйняття світу свідчить те, що окрім прагматизму «...гетьман думав про символи, любив абстрактне мислення: його гостра уява не раз малювала поетичні картини там, де стояв сивий дим від люльок чи і в голому степу, де тільки вигоріла трава і небо» [1, 28].

Частина роману «Шабля гетьмана Мазепи» закінчується інтригою: постає питання, які стосунки будуть у майбутньому між Петром і Мазепою. Цю інтригу важко помітити в тексті, оскільки розв'язкою цих стосунків є

битва під Полтавою, подія, що давно вже стала хрестоматійною і не є новиною для читача.

Письменник вводить у твір епізодичних, другорядних персонажів, які не є реальними історичними особами, та з їх допомогою перед нами розкривається широка панорама тогочасного українського життя, їх діалоги передають думки, що вирують серед населення України. Не зважаючи на фізичну відсутність, образ гетьмана перебуває і серед простого люду: «Таки наважується Москва на Україну – голосно сказав кобзар... – Хто знає, що ясновельможний Мазепа дума... – додав кобзар, беручи подану хлопчиком кобзу. – У Києві він нові будинки кам'яні ставить, монастирям підмагає, дай йому, Боже, довгого віку, ще й школи ставить!» [1, 36].

У романі автор торкається суперечливих складних питань, пов'язаних з постаттю І. Мазепи. Гетьман і «хвастівський» полковник Семен Палій, що користувався величезним авторитетом серед козаків і селян за свій розум, сміливість та за те, що походив з простолюду. Палій свого часу підняв повстання проти Польщі, з метою звільнити захоплені українські землі, в тому числі й Київщину. Повстання було придушене саме військами Мазепи, а Палія заслано до Сибіру. У творі підкреслено, що народові шкода Палія, що цей вчинок не приніс авторитет гетьманові. Але, пішовши на жертви й не популярні дії, «учень Макіявеллі» до українських земель приєднав окуповану Польщею частину України, ліквідувавши польський державний устрій. «Гетьман не мав вибору. Підтримувати і далі проти польського повстанця у Хвастові означало накликати в Україну Польського і Московського війська. За необхідне довір'я гетьман заплатив Петрові І головою Семена Палія. Старий макіявелліст був непохитний – він не хотів мислити серцем» [1, 41]. Цей факт по-різному трактується й оцінюється істориками. Існує думка, що цей непопулярний учинок коштував гетьманові того, що підчас полтавської баталії він не мав достатньої підтримки від козаків і селян. З іншого боку, були об'єднані правобережна та лівобережна Україна. Палій у своїй діяльності спирався на рядове козацтво селян, міщан, за що й здобув собі

авторитет. Мазепа був прихильником західноєвропейського державного устрою і робив ставку на старшину, козацьку верхівку як зразок майбутньої аристократії. Такої думки дотримується відомий вчений, історик Наталія Полонська-Василенко («Історія України у 2-х томах»). У своїй праці Ілько Борщак та Рене Мартель «Іван Мазепа» акцентують увагу на тому, що вся Київщина тепер належала до Української держави. Саме на цю історичну працю опирається Леонід Полтава у своєму романі.

Для створення повноцінного образу гетьмана необхідно змалювати обстановку та оточення, в якому живе чи перебуває головний герой. Так, представник французького короля Людовика XIV Жан Казимір Балюз, коли прибув як гість до Батурина, був приємно вражений, побачивши гетьманську бібліотеку, що складалася з найкращих філософських мистецьких, історичних світових творів. Саме через образ Балюза постать Мазепа стає зрозумілішою і довершенішою. Посол згадує, яким він бачив Мазепу ще в юнацькі роки: «Був тоді пан Іван, а точніше – Ян Мазепа, високий і стрункий з буйним волоссям, що обрамлювало бліде чоло, а вже особливо чомусь запам'яталися Балюзові пальці його руки, білі – тонкі й довгі, випечені як у панни, а міцні наче у пруського рейтара» [1, 43]. Тож словами цього другорядного персонажа автор говорить про європеїзм України. Ідучи до Європи, наш герой вже потрапив до неї.

Зовнішність гетьмана – це портрет типового аристократа. При зустрічі Балюза з Мазепою бачимо знову портрет гетьмана; основні риси якого змінилися і тепер перед нами зрілий, мудрий лідер, який здатен зробити щось вагоме, щось кардинальне: «Стрункий, підтягнутий, пещена рука на ріжку стола; малиновий гетьманський жупан був розшитий золотом, а золоті стяжки блискали самоцвітами. Гетьман був поважного віку, сивий, очі трохи запали, але горіли молодим блиском. Однак його струнка постать не зраджувала років, тільки на чолі лягла печатка бурхливого життя й великих турбот. Сиве волосся не старило обличчя гетьманові, а радше додавало якогось чару. Такій людині можна було дати і сороківку, і сімдесятку; можна

було сказати, що це обличчя вояка, і так же безпомилково – політика, вченого, поета» [1, 45]. В європейському вбранні зустрічає Балюза права рука Мазепи – генеральний писар Пилип Орлик, посада якого прирівнювалась до посади міністра закордонних справ. У своїй розмові з Балюзом він виявляє виваженість, такт. Отже, можемо говорити й про те, що оточення також яскраво характеризує гетьмана – він хоче бачити поруч таких людей, як він сам.

Оскільки роман «1709» історичний, то автор вводить у твір цікаві архівні історичні документи. Так, французький посланець дійсно відвідав Батурин і зустрівся з гетьманом, про що й написав у листі, який нині зберігається у французьких архівах. Уривок з цього листа-звіту дає прекрасну характеристику гетьману, більше того, місцями ця характеристика може трактуватися як психологічна, що буде суттєвим елементом доповнення до образу Мазепи. Жан Балюз пише про знання гетьманом іноземних мов, загалом мова – «вибаглива та добірна». «Він належить до людей, які воліють мовчати або говорити, нічого не кажучи. Однак думаю, що він ледве чи любить московського царя, бо не сказав ані слова, коли я нарікав на московське життя» [1, 47]. Мазепа виховує молодих політиків і стратегів, з яких у першу чергу виділяємо Пилипа Орлика. Саме він був першим посвяченим у таємні плани гетьмани, слідує як за зовнішньою, так і внутрішньою інформацією. Орлик вголос зачитує козацьким полковникам лист, в якому йдеться про негідне ставлення москалів до козаків та відверту крадіжку з їх боку.

Не оминув автор і особистісних захоплень героя, хоч і подав їх лише окремими штрихами, незначними згадками, які відіграють у тексті вагому роль в ході моделювання образу.

Отже, можемо констатувати, що Леонід Полтава, створюючи образ гетьмана Івана Мазепи, значної уваги приділив формуванню всебічного малюнку, в якому поєднувалась зовнішня й внутрішня досконалість його героя. Прагнучи цілковитої точності й об'єктивності у моделювання образу,

митець не зміг приховати своїх симпатій, прагнучи виправдати кожен вчинок гетьмана. Тож, Іван Мазепа постав з-під пера письменника як досконала особистість, інтелектуал, аристократ духу, освічена особистість, мудрий політик, талановитий воєначальник. У досягненні цієї мети автор використав практично всі можливі засоби творення образу: портретні характеристики, авторські характеристики, характеристики, дані іншими героями, мова персонажа, поведінка і вчинки героя тощо. Особливої ваги набуває специфіка розміщення цих елементів, що дає змогу читачеві поступово розкривати для себе образ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полтава Л. Тисяча сімсот дев'ять / Леонід Полтава. — К. : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2009. — 280 с.

ЧЕРНОБАЕВ О. В.

СПЕЦИФИКА МОДЕЛИРОВАНИЯ ОБРАЗА ИВАНА МАЗЕПЫ В РОМАНЕ ЛЕОНИДА ПОЛТАВЫ «1709»

В статье проанализировано основные способы формирования образа И. Мазепы на уровне несюжетных элементов, сюжетных ходов, функционирование других образов. Большое внимание в статье уделено анализу функционирования данного образа в тексте.

Ключевые слова: образ, сюжет, сюжетные линии, способы формирования образа, герой

CHORNOBAIEV O.

PECULIARITIES OF IVAN MAZEPA IMAGE IN «1719» NOVEL BY LEONID POLTAVA

The article analyses the main means of I. Mazepa image formation on the level of out of plot elements, plot steps, the functioning of other images. The main attention was paid on the functioning of given image in text.

Key words: image, plot, formation of image, hero, portrait.

Стаття надійшла до редколегії 1.12.12 р.